

ЖИНОЙ ЖАЗОЛАР ИЖРОСИ УСТИДАН ПРОКУРОР НАЗОРАТИНИНГ РИВОЖЛАНИШ ТАРИХИ

Эргашев А.Б

Ўзбекистон Республикаси Хуқуқни муҳофаза
қилиш академияси “Прокурорлик фаолияти”
йўналиши магистратура тингловчиси

Аннотация: Илмий мақолада жиноий жазолар ижроси устидан назоратнинг вужудга келиши, даврлар мобайнида унинг ривожланиши ва мазкур ривожланишдаги босқичлар таҳлил қилинган. Шунингдек, мақолада Ўзбекистон Республикасида жазолар ижроси устидан прокурор назоратининг ҳуқуқий асослари ривожлана бориши ҳам ўз аксини топган.

Калит сўзлар: жиноий жазо, жазоларни ижро этиш, прокурор назорати, маҳкум, прокурор ваколатлари, қўриқчи, соҳортес урбанае, айбловчи, феодал тузум, қонун.

Аннотация: В научной статье анализируется возникновение контроля за исполнением уголовных наказаний, его развитие в разные периоды и этапы этого развития. В статье также описывается развитие правовой базы прокурорского контроля за исполнением наказаний в Республике Узбекистан.

Ключевые слова: уголовное наказание, исполнение приговоров, надзор прокурора, осужденный, полномочия прокурора, охрана, городские суды, обвинитель, феодальная система, закон.

Abstract: The scientific article analyzes the emergence of control over the execution of punishments, its development during periods and the stages in this development. Also reflected in the article is the development of the legal framework of the prosecutor's control over the execution of punishments in the Republic of Uzbekistan.

Key words: criminal punishment, execution of sentences, supervision of the prosecutor, convict, powers of the prosecutor, guard, *sohortes urbanae*, accuser, feudal system, law.

Маълумки, жиноий жазоларнинг ижро этилиши устидан прокурор назоратининг асосий мақсади қонун устуворлигига риоя этилишини таъминлашдан иборатдир. Бунда прокурор назорати суд ҳукмларининг қонунийлигини текширишдан бошлаб, жазолар содир этилган жиноятга мувофиқ адолатли қўлланилишини назорат қилишни ўз ичига олган кенг қўламли ҳаракатларни қамраб олади. Мазкур соҳада прокурорнинг асосий роли жазони ўташ шароитларини назорат қилиш, жазони ижро этиш муассасаларининг белгиланган стандартлар ва қонун талабларига риоя этилишини текширишни ўз ичига олади. Бу нафақат ҳуқуқ-тартиботни таъминлаш, балки маҳкумларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, уларнинг муносиб даволаниш, тиббий хизматдан фойдаланиш ва бошқа ижтимоий кафолатлардан фойдаланиш ҳуқуқини таъминлашга қаратилган.

Хўш, жиноий жазолар ижроси устидан прокурор назоратининг ривожланиш тарихи қаерга бориб тақалади? Ушбу йўналишда прокурор назоратини амалга ошириш ҳозирги кўринишга кедгунига қадар қандай шаклларда намоён бўлган? Бунда турли мамлакатларда жиноий жазоларнинг ижро этилиши устидан прокурор назоратининг ривожланиш тарихи турлича бўлиши мумкин, аммо умумий тенденцияларни ҳам кузатиш мумкин. Умуман олганда, жиноий жазолар ижроси устидан прокурор назорати қонунларга риоя қилилишини таъминлаш, инсон

хуқуқларини ишончли ҳимоя қилиш, ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш ва одил судловга ишончни сақлаш билан боғлиқдир¹. Қуйида ушбу соҳа ривожланишининг умумий хронологиясини кўриб ўтамиз.

1. **Қадимги дунё** тарихига эътибор қаратадиган бўлсак, Рим империяси каби қадимги цивилизацияларда жазоларни ижро этиш учун масъул бўлган замонавий прокурорларга ўхшаш агентлар мавжуд эди. Рим империясининг бепоён гобеленлари ичида амалдорлар тармоғи мавжуд бўлиб, уларнинг вазифалари қадимги дунё контекстида бўлса ҳам, замонавий прокурорларнинг вазифаларига мос келади. Рим ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг марказида “айбловчи” роли ётади. Бу шахсларга Рим ҳуқуқий тизимида гумон қилинган жиноятчиларга қарши айбловларни илгари суриш каби муҳим вазифа юкланган. Бироқ, бу қадимий агентлар ва замонавий прокурорлар ўртасидаги ўхшашликлар уларнинг айбловчи сифатидаги вазифасидан анча узоққа чўзилади. Замонавий прокурорларга ўхшаб, Рим айбловчиларига далиллар тўплаш, гувоҳларни сўроқ қилиш ва айбланувчига қарши жиддий иш очиш вазифаси юкланган. Улар суд ишларини бошлашда ва Рим ҳуқуқида белгиланган адолатни таъминлашда муҳим рол ўйнаган. Кўп ҳолларда айбловчилар нафақат бурч ҳисси, балки шахсий қасослар ёки амбициялар билан ҳам туртки бўлиб, уларнинг ҳуқуқий доирадаги ролини мураккаблаштирди.

Бундан ташқари, Рим айбловчиларининг масъулияти суд залидан ташқарига чиқди. Улар қадимий Римнинг гавжум кўчаларида гумондорларни қўлга олиш ва тартибни сақлаш учун кўпинча ҳуқуқ-тартибот идоралари ходимлари, масалан, “қўриқчилар” (шаҳар қўриқчилари) ва “соҳортес урбанае” (шаҳар коҳорталари) билан яқин ҳамкорлик қилганлар. Бу мақомида улар қонун устуворлигини таъминлаш ва Рим фуқароларининг хавфсизлигини таъминлаш учун тинимсиз меҳнат қилаётган

¹ Перспективы развития прокурорского надзора за исполнением уголовных наказаний в Узбекистане. // "Проблемы законности". - 2023. - № 4. - С. 25-30.

замонавий ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга жуда ўхшаш эди². Бундай чекловларга қарамай, римлик айбловчининг мероси вақт чегараларидан ошиб ўтиб адолат ва жавобгарликнинг мустаҳкам тамойилларининг далили сифатида сақланиб қолади.

2. Ўрта асрлар ва замонавий даврлар. Феодал тузум даврида Европада прокурорлар кўпинча тож манфаатларини ҳимоя қилганлар ва қирол фармонларига мувофиқ тартибни таъминлаганлар. Ўрта асрлар Европасининг мураккаб гобеленларида феодал тузум ҳукмронлик қилиб, жамият тузилмалари ва ҳуқуқий асосларини чуқур шакллантирди. Бу тизимнинг негизида тож манфаатларини ҳимоя қилиш ва қирол фармонларига мувофиқ тартибни сақлаш вазифаси юклатилган асосий воситачи прокурор сиймоси ётади. Мазкур даврда, хусусан, феодал шароитда прокурорнинг роли кўп қиррали бўлиб, ҳукмрон сиёсий ва ҳуқуқий манзара билан чуқур боғлиқ эди. Прокурор ўз моҳиятига кўра қирол ҳокимиятининг қуроли вазифасини ўтаган бўлиб, унга давлат қонунларини татбиқ этиш ва қирол васиятини ўз ҳудудида амалга оширилишини таъминлаш вазифаси юкланган.

Бундан ташқари, ўрта асрлар Европасида прокурорлар жиноий ишлар бўйича ўз вазифаларидан ташқари, кўпинча фуқаролик ва маъмурий суд ишларида муҳим таъсирга эга бўлган. Улар ерга эгалик қилиш ва мерос олишдан солиққа тортиш ва бошқарувгача бўлган низоларда тож манфаатларини ҳимоя қилганлар. Прокурорлар ўзларининг адвокатлик ва ҳуқуқий зийракликлари орқали низоларни ҳал қилишда ва бошқарувнинг барча масалаларида монарх ҳокимиятини қўллаб-қувватлашда муҳим рол ўйнадилар. Аммо шуни тан олиш керакки, бу даврда прокурорларнинг роли ўзига хос қийинчиликлар ва қарама-қаршиликлардан ҳоли эмас эди. Адолат ва сиёсий мақсадга мувофиқлик ўртасидаги чегаралар кўпинча хиралашиши мумкин, чунки прокурорлар баъзан шахсий эркинлик ва ҳуқуқлар ҳисобига тож манфаатларига

² https://www.forgottenbooks.com/yen/download/AHistoryofRomanLaw_10104862.pdf. "A History of Roman Law" by A.H.J. Greenidge //

хизмат қиладилар. Бундан ташқари, феодал ҳуқуқ тизимида замонавий ҳуқуқ тизимларини тавсифловчи кўплаб процессуал кафолатлар ва адолат тамойиллари мавжуд эмас эди, бу эса прокурор амалиётининг холислиги ва ҳалоллигига оид саволларни туғдирди³.

3. **XIX аср.** Бу даврда кўпгина мамлакатларда прокуратура органлари тузила бошлади ва профессионаллаштирилди. Прокурорлар жиноий жавобгарликка тортиш ва ҳукмларнинг ижросини назорат қилишда фаол иштирок эта бошладилар⁴. Чуқур ўзгаришлар ва замонавий ҳуқуқий институтларнинг пайдо бўлиши билан кечган XIX асрнинг улкан даврида Ўзбекистонда прокуратура аппаратида сезиларли эволюция рўй берди. Марказий Осиё бўйлаб ўзгаришлар шамоли эсган бир пайтда, прокуратура органларининг ташкил этилиши ва профессионаллаштирилиши минтақада ҳуқуқий назорат ва ижронинг янги даври бошланганидан дарак берди. XIX аср Ўзбекистон тарихида ички ислохотлар ва ташқи таъсирларнинг яқинлашуви билан ажралиб турадиган муҳим босқич бўлди. Ўзгарувчан куч динамикаси ва геосиёсий ўзгаришлар фонида мустаҳкам ҳуқуқий базага бўлган эҳтиёж тобора ортиб борди. Айнан шу шароитда прокуратура органларининг ташкил этилиши ҳуқуқ тизимини модернизация қилиш ва самарали бошқарувни таъминлаш йўлидаги ҳал қилувчи қадам бўлди. Прокуратура органларининг ташкил этилиши Ўзбекистонда одил судловни амалга оширишда жиддий ўзгаришларга олиб келди. Ушбу ривожланишдан олдин суд жараёнлари кўпинча норасмий каналлар орқали олиб борилган, низолар одат қонунлари ва қабила урф-одатлари асосида ҳал қилинган. Бироқ, прокуратура органларининг пайдо бўлиши билан ҳуқуқни қўллаш ва суд ишларини юритишда марказлаштирилган ва расмийлаштирилган ёндашув пайдо бўлди. XIX асрда Ўзбекистонда прокуратура органларининг профессионаллашуви мамлакат ҳуқуқ тизими эволюциясида муҳим босқич бўлди. У Ўзбекистон халқининг бугунги

³ History, Microdata, and Yendogenous Growth // <https://www.annualreviews.org/doi/10.1146/annurev-yeconomics-080218-030204>.

⁴ Кадыров К.Х. Прокурорский надзор за законностью исполнения уголовных наказаний. Ташкент: "Фан", 1983

кундаги эҳтиёжларига мослашиб, ривожланишда давом этаётган замонавий ҳуқуқий тизимнинг ривожланишига замин яратди.

4. XX аср. Мазкур даврда кўплаб мамлакатларда жиноий жазоларнинг ижро этилиши устидан прокурор назорати расмийлаштирилди. Прокуратура органларига жиноий қарорлар ижросини назорат қилиш соҳасида янада аниқроқ ваколат ва функциялар берилди. 20-асрнинг дастлабки ўн йилликлари давомида Ўзбекистон ҳам дунёнинг кўп мамлакатлари сингари модернизация ва давлат қурилиши муаммолари билан курашди. Совет Иттифоқи минтақага ўз таъсирини ўтказар экан, ҳуқуқий амалиётларни, шу жумладан ҳуқуқни муҳофаза қилиш ва жиноий судлов билан боғлиқ амалиётларни марказлаштириш ва стандартлаштиришга ҳаракат қилинди. Бу жараённинг муҳим босқичларидан бири жиноий жазо ижросини назорат қилишда прокурорнинг ролини расмийлаштириш бўлди. Ушбу расмийлаштириш прокуратура органларига ушбу соҳада муайян ваколат ва функцияларни берган қонун ҳужжатларини қабул қилиш ва фармойишлар чиқаришни ўз ичига олади. Бу ваколат ва функциялар жазони ижро этишнинг турли жиҳатларини, жумладан, суд ҳукмларининг ижросини назорат қилиш, қонуний тартиб-қоидаларга риоя этилишини таъминлаш, жабрланувчилар ва ҳуқуқбузарларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишни ўз ичига олган. Бундан ташқари, прокурорнинг жазони ижро этишдаги ролини расмийлаштириш давлат ҳокимиятини мустаҳкамлаш ва юридик институтларни бюрократлаштиришга қаратилган кенгроқ тенденциянинг бир қисми эди. Ҳукм ижросини назорат қилиш бўйича аниқ жавобгарлик ва тартибларни белгилаш орқали Совет ҳокимияти жиноий суд тизимида самарадорлик, изчиллик ва жавобгарликни таъминлашни мақсад қилган⁵. Аммо шуни таъкидлаш жоизки, мазкур даврда жазони ижро этиш устидан прокурор назоратини расмийлаштириш ўзига хос баҳс-мунозара ва қийинчиликлардан ҳоли эмас эди. Танқидчилар ҳокимиятни суиистеъмол қилиш эҳтимоли, шаффофликнинг йўқлиги ва тегишли жараён ҳуқуқларининг бузилиши

⁵ О.М. Мадалиев // Прокурор назорати. Дарслик. Умумий қисм. -Т.: ТДЮИ нашриёти, 2009. -78 бет.

ҳақида ташвишланишди. Бундан ташқари, ҳокимиятнинг давлат қўлида марказлашуви, масалан, прокуратуранинг роли кенгайиши, шахс эркинликлари ва суд ҳокимиятининг мустақиллиги ҳақида саволлар туғдирди. Шунга қарамай, 20-аср Ўзбекистонда жиноий ҳукмларнинг ижроси устидан прокурор назоратининг расмийлаштирилиши мамлакат ҳукуқий эволюциясида муҳим босқич бўлди. Унда ижтимоий тартибни сақлаш, фуқаролар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, давлат манфаатларини таъминлашга қодир мустаҳкам ва марказлашган ҳукуқий тизимни барпо этиш борасида амалга оширилаётган ишлар ўз ифодасини топди⁶.

5. Замонавий тенденциялар. Замонавий дунёда кўплаб мамлакатларда маҳкумлар ҳуқуқларини ҳурмат қилиш, қийноқларнинг олдини олиш, озодликдан маҳрум этиш шароитларини таъминлаш ва маҳкумларни реабилитация қилишга алоҳида эътибор қаратган ҳолда жиноий жазоларнинг ижро этилиши устидан прокурор назорати тизимини такомиллаштиришга интилоқда. Жиноий жазоларнинг ижро этилиши устидан прокурор назорати жамиятдаги ўзгаришлар, ҳукуқий меъёрлар ва жиноий одил судловга ёндашувларни акс эттирувчи ривожланишда давом этмоқда. Бу жиноий судлов тизимида қонун устуворлиги ва адолатни таъминлашда муҳим ўрин тутди. Умуман олганда, Ўзбекистонда жиноий жазоларнинг бажарилиши устидан прокурор назорати тарихи анъанавий бошқарув тузилмаларидан совет моделига ўтишни ва постсовет давридаги кейинги ўзгаришларни акс эттиради. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти 2001 йил 29 август куни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг иккинчи чақириқ VI сессиясидаги “Адолат-қонун устуворлигида” деб номланган маърузасида, “Прокуратура – қонун ҳимоясида турган органдир. У ҳукуқий давлат, демократик жамият қурилишида, ҳукуқий ислохотларни амалга оширишда ҳал қилувчи ролни

⁶ Мирзаев Х.М. Прокурорский надзор за соблюдением законности в исправительно-трудовых учреждениях. Ташкент: “Ўзбекистан”, 1977.

ўйнайди” деб таъкидлаган эди⁷. Давр талабининг ўзи Ўзбекистон Республикаси прокуратура органлари фаолиятининг ҳуқуқий асосларини зудлик билан ишлаб чиқиш ва қабул қилишни талаб этар эди. Чунки, Ўзбекистон Республикаси ижтимоий-иқтисодий қурилиши ва давлатчилиги асосларини вужудга келтиришни бошиданоқ, миллий ҳуқуқий тизим шакллантирилиши ва давлатимизнинг ўз шахсий қонунчилик базаси ишлаб чиқилиши мамлакатда бозор муносабатларини шакллантиришда, ҳуқуқ тартиботни ва қонунийликни мувофиқлаштиришда етакчилик ва ташаббускорликни талаб этар эди. Бу борадаги дастлабки далил қадам сифатида давлат ҳокимиятчилигини шакллантиришдаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1992 йил 8 январдаги Ўзбекистон совет сотсиалистик Республикаси прокуратурасини мустақил Ўзбекистон Республикаси тасарруфига ўтказилишини белгиловчи Фармонини мисол қилсак бўлади. Бундан ташқари, ёш ва мустақил Ўзбекистон Республикасининг дастлабки қабул қилган қонунларидан бири, мамлакатнинг Асосий қонуни - Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг қабул қилинган кунининг эртасига, яъни 1992 йил 9 декабрда Парламент томонидан Ўзбекистон Республикасининг “Прокуратура тўғрисида”ги Қонунининг қабул қилинишини ҳам алоҳида муҳим ҳолат деб эътироф этилади. 2001 йилнинг 29 август куни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг иккинчи чақириқ олтинчи сессиясида Ўзбекистон Республикасининг “Прокуратура тўғрисида”ги Қонунининг (янги таҳрири) қабул қилинди. Ҳозиргача ушбу қонунга ўзгартиришлар киритилиб келинмоқда. Жиноий жазолар устидан прокурор назоратининг асосий ваколатлари ушбу ўзгаришларда белгиланишни бошлаган. Ҳозирги кунга келиб ушбу Қонунининг **30-моддасида** жазони ижро этиш устида прокурор назоратининг предмети доира келтирилган:

⁷ О.М. Мадалиев // Прокурор назорати. Дарслик. Умумий қисм. -Т.: ТДЮИ нашриёти, 2009. -80 бет.

ушлаб турилганларни, қамоққа олинганларни сақлаш жойларида, жиноий жазоларни ва жиноят-ҳуқуқий таъсирнинг бошқа чораларини ижро этувчи муассасаларда шахслар сақланишининг қонунийлиги;

ушлаб турилганларни, қамоққа олинганларни сақлаш, жиноий жазоларни ва жиноят-ҳуқуқий таъсирнинг бошқа чораларини ижро этиш тартиби ва шароитлари ҳақидаги қонунчиликка риоя этилиши;

ушлаб турилганлар, қамоққа олинганлар, маҳкумларнинг, шунингдек жиноят-ҳуқуқий таъсирнинг бошқа чоралари қўлланилган шахсларнинг қонунда белгиланган ҳуқуқ ва мажбуриятларига риоя этилиши;

жиноят-ижроия қонунчилигини қўллаётган орган ва муассасалар, мансabdор шахслар фаолиятида қонунчиликка риоя этилиши⁸.

Демак, жиноий жазоларнинг ижро этилиши устидан прокурор назорати қонун устуворлигини таъминлаш ва инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг муҳим воситасидир. Прокурор қонун бузилиши ҳолатларини аниқласа, уларга чек қўйиш чораларини кўради. У тақдимнома қилиши, огоҳлантириши, маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги иш кўзғатиши ёки жиноий иш кўзғатиши мумкин. Шу орқали ҳуқуқ тизимини халқаро стандартларга мувофиқ модернизация қилишга интилаётган бир пайтда, ҳуқуқни муҳофаза қилиш ва одил судловни амалга оширишнинг ушбу муҳим жиҳати бўйича прокуратура ўз зиммасига катта масъулият юклади ва аниқроқ ваколатларга эга бўлди. Ушбу ислоҳот жараёнининг асосий хусусиятларидан бири жиноий жазоларни ижро этишни тартибга солувчи қонун ва меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларнинг кодификацияси бўлиб, прокурор назорати ролининг аниқ ҳуқуқий асосини яратди. Ушбу қонунларда прокуратура органларининг ҳукм ижросини назорат қилиш, суд ҳукмларини ижро этиш тартиб-таомиллари, ҳуқуқий нормаларга риоя этилишини таъминлаш, жиноий судлов тизимида иштирок этувчи шахсларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича ваколат ва

⁸ Ўзбекистон Республикаси “Прокуратура тўғрисида”ги Қонунининг 30-моддаси.

функциялари белгилаб берилди. Булардан ташқари технология ва ахборот тизимларидаги ютуқлар прокурорнинг мониторингини осонлаштиришда ҳал қилувчи рол ўйнади. Алоҳида ишларнинг ҳолатини кузатиб бориш, жазони ижро этишнинг боришини назорат қилиш, қонун ҳужжатларига риоя қилмаслик ёки суиистеъмол қилиш ҳолатларига ўз вақтида аралашувни таъминлаш мақсадида рақамли маълумотлар базалари ва электрон мониторинг тизимлари жорий этилди. Бироқ, бу ютуқларга қарамай, прокурор назорати ролини самарали амалга оширишни таъминлашда муаммолар сақланиб қолмоқда. Коррупсия, бюрократик каби муаммолар прокурорнинг ҳукм ижросини назорат қилиш бўйича ваколатларини тўлиқ амалга оширишга тўсқинлик қилди. Бундан ташқари, суд ҳокимиятининг мустақиллиги ва суд жараёнларига сиёсий аралашув эҳтимолидан хавотирлар сақланиб қолган. Шунга қарамай, XXI аср Ўзбекистонда жиноий ҳукмларнинг ижроси устидан прокурор назоратининг расмийлаштирилиши мамлакатнинг ҳуқуқий ривожланишидаги муҳим кадам бўлди.

Фойдаланилган манбалар рўйхати:

1. Перспективы развития прокурорского надзора за исполнением уголовных наказаний в Узбекистане. // "Проблемы законности". - 2023. - № 4. - С. 25-30.
2. "A History of Roman Law" by A.H.J. Greenidge // <https://www.forgottenbooks.com>
3. History, Microdata, and Yendogenous Growth // <https://www.annualreviews.org/doi/10.1146/annurev-yeconomics-080218-030204>.
4. Кадыров К.Х. Прокурорский надзор за законностью исполнения уголовных наказаний. Ташкент: "Фан", 1983
5. О.М. Мадалиев // Прокурор назорати. Дарслик. Умумий қисм. -Т.: ТДЮИ нашриёти, 2009. -78 бет.
6. Мирзаев Х.М. Прокурорский надзор за соблюдением законности в исправительно-трудовых учреждениях. Ташкент: "Узбекистан", 1977.
7. О.М. Мадалиев // Прокурор назорати. Дарслик. Умумий қисм. -Т.: ТДЮИ нашриёти, 2009. -80 бет.
8. Ўзбекистон Республикаси "Прокуратура тўғрисида"ги Қонуни. 30-модда.